

Ігор Миколайович ГОНЧАРОВ,

здобувач Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України (м. Київ),
honcharovigor@ukr.net

УДК 347.55

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО ПРИНЦИПІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Аналізуються питання, присвячені розкриттю характерних рис зобов'язань, які виникають із безпідставного збагачення, відповідно до принципів європейського приватного права. Розкриваються положення Draft Common Frame of Reference щодо безпідставного збагачення, в якому знайшли своє відображення принципи, визначення та типові правила європейського приватного права. Висвітлюються підстави та умови виникнення зобов'язань із безпідставного збагачення, а також випадки звернення із кондикційними вимогами для захисту порушених прав та інтересів. Окрема увага зосереджена на особливостях правового регулювання зобов'язань, які виникають із безпідставного збагачення, в країнах-членах Європейського Союзу. Також розкриваються місце та роль інституту зобов'язань, які виникають із безпідставного збагачення, в європейському приватному праві. На підставі аналізу законодавства країн-членів Європейського Союзу робиться висновок про неоднозначний підхід законодавця до меж застосування кондикційних зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання, які виникають із безпідставного збагачення, європейське приватне право, Draft Common Frame of Reference, кондикційна вимога.

Мета статті полягає в аналізі та розкритті європейських принципів щодо безпідставного збагачення, які були опубліковані в *Draft Common Frame of Reference* (надалі — DCFR) [1]. Ці принципи, або типові правила, були розроблені з метою вдосконалення нормативно-правової бази Європейського Союзу (надалі — ЄС) у сфері приватного права. DCFR містить не стільки нові суттєві положення, скільки пропонує механізм імплементації цих принципів у сферу приватного права. Не винятком стали й зобов'язання, які виникають із безпідставного збагачення, хоча необхідно зауважити, що питання реституції не були предметом пильної уваги європейських законодавців. Нормативні акти у сфері приватного права рідко стосувалися цивільно-правових інститутів реституції та наслідків застосування реституційних зобов'язань.

DCFR був представлений на розгляд Європейської комісії 28 грудня 2007 р. Ця визначна подія ознаменувала завершення плідної чотирьохрічної роботи Групи із вивчення Європейського цивільного кодексу (*Study Group on a European*

Civil Code) та Науково-дослідної групи з питань сучасного європейського приватного права (*Research Group on the Existing EC Private Law*) (так звана *acquis-group*). Ще в 2004 році у своєму повідомленні, присвяченому європейському договірному праву, Європейська комісія наголосила на необхідності нагальної розробки “визначень, принципів та типових правил” європейського договірного права з метою вдосконалення існуючої нормативно-правової бази.

3-поміж 10 книг DCFR Книга VII присвячена безпідставному збагаченню. Вона включає в себе 7 глав та 23 положення (типові правила) [1]. На жаль, коментарі до цих положень відсутні, що створює проблеми в належному застосуванні їх на практиці. Ці положення є практично аналогічними тим, що містяться в Принципах європейського права щодо безпідставного збагачення, розроблених Групою із вивчення Європейського цивільного кодексу (*Study Group on a European Civil Code*) [2].

На думку авторів, прийняття DCFR переслідувало декілька завдань: по-перше, вдосконалення існуючої нормативно-правової бази ЄС; по-друге, допомога науковцям та студентам у вивченні та дослідженні європейського приватного права, (на думку Європейської комісії, DCFR сприятиме поширенню знань у сфері приватного права у всіх правових системах країн-членів ЄС та зближенню останніх, а також виробленню єдиного підходу до врегулювання відносин у сфері приватного права); по-третє, DCFR може виступати як “настільна книга” для суддів національних судів, Європейського суду з прав людини та національних законодавців [1].

Необхідно зазначити, що основне призначення DCFR полягало в перегляді існуючих нормативних актів та в уніфікації положень європейського приватного права.

У всіх країнах-членах ЄС щодо безпідставного збагачення на законодавчому рівні закріплені певні положення, які є практично ідентичними. Так, основним принципом є те, що ніхто не може бути збагачений за рахунок іншої особи. Зазначене положення не є правовою нормою з огляду на абстрактний характер та широке значення. Саме по собі збагачення сторони не є підставою для виникнення права вимоги, однак у певних випадках з дотриманням конкретних умов можливим є звернення до суду з позовом про відшкодування шкоди. Дані вимоги є різними в кожній державі. Однак можна виділити три загальні підстави виникнення права вимоги у випадку безпідставного збагачення, які є спільними для правових систем країн-членів ЄС. Мова йде про такі умови:

- 1) наявність збагачення;
- 2) таке збагачення повинно бути безпідставним;
- 3) таке збагачення відбулось за рахунок іншої сторони — заявника [3].

У той же час у країнах ЄС існують значні відмінності щодо видів безпідставного збагачення. Так, можна виділити як мінімум три різні підходи до цього питання. По-перше, законодавство деяких країн (зокрема Франції, Італії, Нідерландів, Іспанії) розмежовує неправомірну винагороду (позов про повернення зайво сплаченого) та безпідставне збагачення. Неправомірна винагорода зумовлює виникнення в особи на законній підставі права зворотної вимоги і не має значення в цьому випадку, чи покращився майновий стан отримувача. Багато країн закріпили це положення в своїх цивільних кодексах і вдосконалили його на практиці (зокрема в прецедентному праві) [4].

По-друге, в деяких країнах (в Німеччині, до прикладу) існують декілька видів права вимоги у випадку безпідставного збагачення. Так, окрім збагачення,

яке виникло на підставі незаконної передачі права чи грошового переказу, а також посягання відповідача на майно іншої особи, допустимими є й два інших види реституційних позовів, а саме: у випадку, коли відповідач збагатився (отримав матеріальну вигоду) за рахунок заявника, а також коли заявник сплатив борг іншої особи [5].

І, нарешті, існує ще один погляд на зобов'язання, які виникають із безпідставного збагачення. У двох попередніх випадках основний акцент робиться на елементі збагачення (*"sine causa"*): останнє відбулось незаконно до моменту виникнення в заявника права на компенсацію. Інший підхід полягає в зосередженні на так званій "позитивній" причині виникнення безпідставного збагачення: лише у випадку наявності такої підстави (помилка, насильство, відсутність зустрічного задоволення, неправомірне діяння тощо) може бути заявлений певний позов. Зазначене притаманне більшості країн загального права.

Існує ще одна особливість, яка об'єднує європейські правові системи. Так, положення про зобов'язання із безпідставного збагачення відрізняються залежно від зобов'язального права тієї чи іншої країни. У той час, як договірне та деліктне право пов'язані більшістю положень, законодавство про безпідставне збагачення є менш узгодженим. Як зазначають окремі вчені, реституційне право базується не на взаємопов'язаних принципах, а на необхідності в певних випадках заповнювати прогалини, які існують в інших галузях права. Такий стан речей притаманний більшості країн-членів ЄС. У Німеччині, до прикладу, існує безліч випадків, у яких дозволяється звернення до суду з реституційними позовами, у зв'язку з чим досить важко структурувати та класифікувати такі ситуації. В англійському ж праві положення щодо безпідставного збагачення займають окреме місце в системі права. Крім того, в багатьох державах спостерігається тенденція до встановлення меж застосування зобов'язань із безпідставного збагачення як субсидіарної вимоги щодо вимог у договірній та деліктній сферах. Зазначене свідчить про різний та неоднозначний підхід законодавців до визначення місця та ролі положень з приводу безпідставного збагачення в зобов'язальному праві [6].

Як зазначають розробники DCFR, типові правила, закріплені в ньому, ґрунтуються на порівняльному аналізі законодавства країн-членів ЄС. Варто відмітити, що цей документ не пропонує шляхів вирішення тієї чи іншої проблеми в правовому полі, а пропонує так званій "проміжний" варіант у спірних ситуаціях. Однак, зважаючи на відсутність коментарів до положень DCFR, досить складно визначити, яку норму краще застосувати в тому чи іншому випадку. А це означає, що правозастосувачі повинні покладатись на свій розсуд та на власне тлумачення цих норм.

Щодо безпідставного збагачення важливе значення має положення, викладене в Книзі VII DCFR. Так, відповідно до ст. 1:101 DCFR особа, яка незаконно збагатилась за рахунок іншої особи, що призвело до порушення прав та інтересів останньої, зобов'язана повернути все отримане.

У той же час згідно із ст. 2-101 DCFR збагачення визнається безпідставним, окрім випадків, коли:

- 1) збагачена особа була уповноважена потерпілою стороною на збагачення на підставі договору, закону або рішення суду;
- 2) потерпіла сторона дала згоду на таке збагачення і не зазнала жодних втрат [1].

Зазначене положення не має зворотної сили.

При цьому особа визнається збагаченою лише в тому випадку, коли продовжує володіти таким збагаченням.

Збагачення також вважається безпідставним, якщо:

- 1) потерпіла сторона надала його з метою, яка не була досягнута;
- 2) збагачена особа знала або повинна була знати про мету такого збагачення;
- 3) збагачена особа очікувала або повинна була очікувати, що збагачення буде повернуто за певних умов [1].

У цьому розумінні необхідно звернути увагу на три аспекти. По-перше, проаналізувавши національне законодавство щодо безпідставного збагачення, можна зробити висновок, що DCFR не містить жодної з існуючих національних класифікацій видів безпідставного збагачення. Так, у ньому не закріплено, зокрема, можливості подання позовів про повернення зайво сплаченого, з одного боку, та інших вимог у випадку безпідставного збагачення — з другого. У той же час існує низка узгоджених вимог щодо підстав виникнення безпідставного збагачення. Однак не всі реституційні позови знайшли своє відображення в Книзі VII: наслідки застосування реституційних вимог у випадку припинення зобов'язань за договором або розірвання договору містяться в ст. III-3:511 ff. Основне правило, відповідно до якого сторона має право на реституційну вимогу на підставі договору до моменту розірвання, було включене в Принципи європейського договірного права. По-друге, необхідно відмітити, що положення DCFR сформульовані з позиції відповідача (збагаченої особи). Завжди береться до уваги, чи незаконно збагатився відповідач, про що зазначається у положеннях ст. 2:101. Цей підхід притаманний англійському праву, в якому фактор незаконності обов'язково повинен бути встановлений до моменту звернення до суду із відповідною вимогою. Однак, на відміну від англійського права, фактори незаконності в DCFR викладені досить розпливчато та нечітко. По-третє, важливо підкреслити, що DCFR не закріплює принцип субсидіарності, нівелюючи певний зв'язок між вимогами щодо безпідставного збагачення та іншими вимогами. Так, у національних правових системах такий взаємозв'язок забезпечує стабільність у сфері приватного права, оскільки неприпустимою є ситуація безумовного виникнення права вимоги у випадку безпідставного збагачення в обхід положень договірного та деліктного права. Саме з цієї причини в Італії та Франції вимоги у зв'язку із безпідставним збагаченням вважаються субсидіарними [7]. Розробники ж DCFR не вбачають у цьому якоїсь загрози, наполягаючи, що право безпідставного збагачення виконує лише додаткову функцію.

Яка ж мета прийняття DCFR? Чи насправді положення цього документа щодо безпідставного збагачення спрямовані на уніфікацію європейського приватного права? На перший погляд, здається, що відповідь є позитивною, однак не все так просто. Насамперед, необхідно звернути увагу на два аспекти — на функцію, яку виконує безпідставне збагачення, та на можливість гармонізації законодавства в цій сфері.

Щодо мети безпідставного збагачення, то виникає запитання: яке значення має така галузь законодавства для зобов'язального, деліктного чи речового права? Так, зобов'язання із безпідставного збагачення принципово відрізняються від інших сфер приватного права, оскільки виконують, так би мовити, допоміжну функцію: як уже було зазначено, вони заповнюють прогалини, які існують в інших галузях законодавства. правильним є той факт, що принцип незаконного збагачення лежить в основі більшості зобов'язань, але невирішеним залишається

питання щодо того, чи має значення цей принцип, враховуючи особливості тієї чи іншої національної правової системи.

У сучасних правових системах існує проблема розмежування кондикційних та реституційних позовів, оскільки досить часто на практиці один позов необґрунтовано підміняється іншим. Як приклад можна зазначити типову справу за позовом *British Steel do Cleveland Bridge and Engineering*. Так, *British Steel* домовилась із *Cleveland Bridge and Engineering* про доставку вузлових елементів (стержневих конструкцій). Під час домовленостей *Cleveland Bridge* надіслав листа *British Steel* з вимогою розпочати роботу. Майже всі вузлові елементи були доставлені, але оплату не було здійснено, оскільки сторони все ще перебували на стадії домовленостей. *British Steel* згодом заявив вимогу про оплату зазначених вузлових елементів. Суддя вважав, що здійснення оплати за товар є обов'язковим, однак зіткнувся з проблемою — на якій законній підставі. У цілому виконання певної роботи не є свідченням про наявність договору: сторони все ще домовлялись і є всі підстави вважати, що сторони так і не досягли згоди щодо строку виконання таких робіт. Врешті-решт, суддя прийшов до такого висновку: “Дві сторони із впевненістю очікували на укладення відповідного контракту в кінцевому результаті. За таких умов з метою виконання зобов'язань згідно з можливим договором одна сторона просить іншу розпочати виконання робіт, а інша — підкоряється такому проханню. Якщо, в результаті, як і очікувалося, буде укладений договір, виконана робота буде трактуватись такою, що виконана на підставі договору; якщо ж всупереч очікуванням та намірів сторін договір не було укладено, виконання роботи не стосується жодного договору, і закон зобов'язує сторону сплатити обґрунтовану винагороду за виконану роботу. Таке зобов'язання має місце в квазідоговорах і називається реституцією” [8].

Ця справа яскраво відображає, як вимога із безпідставного збагачення може бути пристосована до реституційної вимоги в одній юрисдикції та як може бути протиставлена в іншій. Зазначений принцип щодо безпідставного збагачення в результаті виконує функцію подолання прогалін. *Stephen Swann*, один з основних розробників Європейських принципів щодо безпідставного збагачення, характеризує закон із безпідставного збагачення як паразитичний: він присвоює собі результати інших галузей у сфері приватного права і забезпечує механізм, у якому отримання винагороди стороною узгоджується із законом.

Інший аспект стосується гармонізації. Якщо метою безпідставного збагачення є доповнення інших джерел зобов'язального права, чи сприятиме це можливій уніфікації законодавства в цій сфері? Відповідь на це запитання залежатиме від того, що саме потрібно вкладати у зміст поняття гармонізації. Якщо гармонізація означає, що існуюче національне законодавство заміняється обов'язковим європейським кодексом, то є всі підстави вважати, що безпідставне збагачення займе належне місце. У розвиненому зобов'язальному праві допоміжна роль вимоги із безпідставного збагачення може бути правильно визначена, як це має місце в національних законодавствах. Але така абсолютна уніфікація не є метою DCFR. Ця праця виступає скоріше своєрідним джерелом для законодавця. DCFR виступає більшою мірою як факультативний (необов'язковий) закон. Сучасні спроби, спрямовані на гармонізацію приватного права, призвели не до виключення національних юрисдикцій, а до продовження сумісного існування європейських та національних положень. Зазначене зумовлює необхідність вирішення питання, які з правил є важливішими — ті, які закріплені на європейському чи національному рівнях.

Більш ймовірно, що договірне право краще регулювати на європейському рівні, зважаючи на тісний зв'язок із європейським внутрішнім ринком. Але це не стосується безпідставного збагачення: якщо більшість норм щодо безпідставного збагачення переслідують мету доповнення чинного зобов'язального права, ця функція, на думку деяких вчених, найкраще буде виконуватись на національному рівні. Спосіб застосування норм із безпідставного збагачення настільки залежить від внутрішньої структури системи національного законодавства, що практично неможливо встановити єдину систему європейських принципів. Відомий науковець *Stephen Swann* з приводу зазначеного вживає поняття “будівництво повітряного замка” [4].

На зазначене вище можна навести такий контраргумент. Неможливо гармонізувати договірне право без одночасної гармонізації таких суміжних сфер приватного права, як делікти, власність та реституція. Це зумовлено тим, що договір виступає єдиним джерелом зобов'язань, тому договірне право повинно поширювати свою дію й на інші сфери зобов'язального права. Однак європейське приватне право володіє багатогранним характером: європейські та національні норми продовжують діяти паралельно.

Чи означає це, що не потрібно здійснювати інкорпорацію норм щодо безпідставного збагачення в DCFR? Однозначно можна сказати, що існує необхідність в узгодженні реституційних наслідків у випадку розірвання договору. Але DCFR не закріплює ефективного реституційного права, яке існує в національних правових системах. З огляду на те, що DCFR виступає як певний інструментарій для європейських та національних законодавців і суддів, достатньо встановити принципи щодо безпідставного збагачення. Зацікавлені особи зможуть використовувати ці правила як аргумент у необхідних випадках. На думку окремих дослідників, занадто рано розробляти деталізовані правила: спочатку потрібно розвинути європейську юридичну науку та утворити європейську спільноту.

Таким чином, основним призначенням правил щодо безпідставного збагачення є доповнення існуючого зобов'язального права. Зважаючи на відмінні внутрішні системи зобов'язального права на національному рівні, європейське право щодо безпідставного збагачення не здатне закріпити базу єдиних принципів та правил. Розробники DCFR необґрунтовано припускають, що правила, які стосуються європейського процесу гармонізації, є ідентичними національним правилам та забувають про існування різних шляхів представлення закону на європейському рівні. Якщо ж концептуальні засади європейського приватного права не будуть пов'язані з національним законодавством, залишається один вихід — зосередити увагу на поясненнях (коментарях) до правил.

Список використаних джерел

1. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition [Electronic Resource] European Commission. — URL : http://ec.europa.eu/justice/policies/civil/docs/dcfr_outline_edition_en.pdf.
2. Unjustified Enrichment / prep. by Christian von Bar, Stephen Swann ; Principles of European Law. Study Group on a European Civil Code [Electronic Resource] Academia.edu. — URL : http://www.academia.edu/1131067/Principles_of_European_Law_Unjustified_Enrichment_PEL_Unj_Enr.

3. *Smits, J. M.* A European Law on Unjustified Enrichment? A Critical View of the Law of Restitution in the Draft Common Frame of Reference [Text] / Jan M. Smits // *European Private Law Beyond the Common Frame of Reference* / Antoni Vaquer (ed.). — Groningen, 2008. — P. 153–163.
4. *Weinrib, E. J.* Unjust Enrichment / Weinrib J. Ernest [Electronic Resource] University of Pennsylvania Law School • Penn Law. — URL : <https://www.law.upenn.edu/live/files/335-weinribunjustenrichmentpdf>.
5. *Dannemann, G.* The German Law of Unjustified Enrichment and Restitution. A Comparative Introduction [Text] / Gerhard Dannemann. — Oxford University Press, 2009. — 352 p.
6. *Johnston, D.* Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective / David Johnston, Reinhard Zimmermann [Electronic Resource] Edinburgh University Press. — URL : <http://www.eupublishing.com/doi/abs/10.3366/elr.2004.8.2.281>.
7. *McCamus, J. D.* Unjust Enrichment: Its Role and Its Limits / John D. McCamus [Electronic Resource] Osgoode Hall Law School. — URL : [http://apps.osgoode.yorku.ca/osgmedia.nsf/0/8B01FB1B9E4DE122852571BF005B9039/\\$FILE/Unjust%20Enrichment%20-%20Role%20&%20Limits.pdf](http://apps.osgoode.yorku.ca/osgmedia.nsf/0/8B01FB1B9E4DE122852571BF005B9039/$FILE/Unjust%20Enrichment%20-%20Role%20&%20Limits.pdf).
8. *Gaebler, R. F.* Book Review. Cases, Materials and Texts on Unjustified Enrichment / Ralph F. Gaebler [Electronic Resource] Maurer School of Law: Indiana University Research. — URL : <http://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1602&context=facpub>.

Надійшла до редакції 01.06.2015

Гончаров І. Н. Общая характеристика обязательств из неосновательного обогащения в соответствии с принципами европейского частного права

Анализируются вопросы, посвященные раскрытию характерных черт обязательств, возникающих из неосновательного обогащения, в соответствии с принципами европейского частного права. Так, раскрываются положения Draft Common Frame of Reference касательно неосновательного обогащения, в котором нашли свое отражение принципы, определения и типовые правила европейского частного права. Освещаются основания и условия возникновения обязательств из неосновательного обогащения, а также случаи обращения с кондикционными требованиями для защиты нарушенных прав и интересов. Особое внимание сосредоточено на особенностях правового регулирования обязательств, возникающих из неосновательного обогащения, в странах-членах Европейского Союза. Также раскрываются место и роль института обязательств, возникающих из неосновательного обогащения, в европейском частном праве. На основании анализа законодательства стран-членов Европейского Союза делается вывод о неоднозначном подходе законодателя к границам применения кондикционных обязательств.

Ключевые слова: обязательства, которые возникают из неосновательного обогащения, европейское частное право, Draft Common Frame of Reference, кондикционное требование.

Goncharov, I. M. General Characteristic of Unjustified Enrichment in Accordance with the Principles of European Private Law

*This article analyzes the issues devoted to the characteristics of the unjustified enrichment according to European Private Law. Thus, the provisions of Draft Common Frame of Reference concerning unjust enrichment, which reflects the principles, definitions and model rules of European Private Law are disclosed. Grounds and conditions of unjustified enrichment obligations as well as circumstances of judicial recourse with *condictio* requirements to protect violated rights and interests are highlighted. Special attention is focused on the specifics of legal regulation of unjustified enrichment obligations in member states of the European Union. Also the place and role of the institute of unjustified enrichment obligations in European Private Law are revealed. Based on the analysis of the legislation of member countries of the European Union an ambiguous approach of a legislator to the boundaries of application of the *condictio* obligations is concluded.*

Keywords: *unjustified enrichment obligation, European Private Law, Draft Common Frame of Reference, *condictio* requirement.*

